

Erromatar emakume idazleak: jakingarriak eta lekukotasunak

Enara San Juan Manso

Filologia Klasikoan doktorea eta Euskal Filologian lizentziatua

Antzinateko Erroman, gizonetzkoen ondasuna izan zen hitza, hala ahozkoa nola idatzia; hori dela eta, gizonek idatzi zituzten —gizonentzako— erromatar literaturako obra kanonikoak. Alabaina, Antzinateko Erroma patriarkalean, emakume bakan batzuek ere —batik bat, goi-mailako familietan jaiotakoek— baliatu zuten, adierazpide gisa, idatzizko hitza. Garaiko gizonek idatzitako testu asko bezala, galdu egin dira erromatar emakume horiek sortutako testu gehienak; lekukotasun gutxi batzuk, ordea, gorde egin ditugu. Lan honetan, erromatar emakume idazleek utzitako testuen euskarazko itzulpena eskaintzen dugu, bai eta lekukotasun horien inguruko hainbat jakingarri eman ere. Bi helburu nagusi erdietsi nahi ditugu horrekin: batetik, hedapen gutxiko latindar testu jakin batzuk euskal irakurleengana hurbiltzea, lekukotasun horiek gozamen-iturri izan daitezkeela iritzita; bestetik, zenbait erromatar emakumeren inguruko materiala euskal hezkuntza-komunitatearen esku jartzea, Kultura Klasikoa eta Latina irakasgaietan genero-berdintasunean oinarritutako hezkuntza-eredua sustatzeko lagungarri izango delakoan.

GAKO-HITZAK: Antzinateko Erroma · Literatura · Emakumeak · Tradizio klasikoa.

Roman Female Writers: Interesting Points and Texts

Written and spoken word belonged to men in ancient Rome, and, therefore, canonical works of Roman literature were written by and for men. However, in patriarchal ancient Rome a few women —especially of the highest ranking families— also used written word as a form of self-expression. Like many texts written at that time by male authors, most of the texts created by these Roman women have been lost; however, we keep few of them. In this work, we offer a Basque translation of the texts left by Roman female writers, as well as various information about each of them. We want to achieve two main goals with that: on the one hand, to bring some Latin texts closer to Basque readers, believing that these texts can be a source of enjoyment; on the other hand, to provide the Basque educational community with material on certain Roman women, in the hope that it will help to promote education based on gender equality in the subjects of Classical Culture and Latin.

KEY WORDS: Ancient Rome · Literature · Women · Classical tradition.

<https://doi.org/10.26876/uztaro.123.2022.7>

Jasotze-data: 2022-01-04 *Onartze-data:* 2022-02-25

1. Jakingarriak

1.1. Literatura Antzinateko Erroman

Erromatar edo *latindar literatura* esan ohi zaio Antzinateko Erromako latinezko literaturari; hots, K.a. III. mendean hasi —ordukoak dira lekukotasunik zaharrenak— eta Erromatar Inperioak iraun bitartean sortutakoari¹. Antzinatearen amaierarako, baina, neurri handi batean kristaua izan zen Erromako literatura eta, hala, literatura erromatarraren edo latindarraren historiari buruzko eskuliburuek ez dute berdin jokatzeko literatura kristau horri dagokionez: zenbaitek *sensu stricto* erromatarra —alegia, kristauen ikuspegitik paganoa— denari besteko arreta eskaintzen diote (Albrecht 1997-1999); beste batzuek, berriz, K.a. III. mendean abiatutako literatura-tradizioaren oinordeko den heinean bakarrik azaltzen dute (Bieler, 1992) edo, besterik gabe, ez dute aipatzen, literatura kristaua beste tradizio literario baten barruan aztertu beharra dagoelakoan (Codoñer, 1997). Bada, lan honetan ere ez gara jardungo kristautasunaren baitan sortutako testuez.

Irakurle modernoaren begietara, Antzinateko Erroman idatzitako literaturak baditu —gutxienez— bi berezitasun nabarmen. Horietako bat da literaturaren mugak lausoagoak zirela Antzinatean gaur egun baino, eta, horrenbestez, ezagutzari lotutako alor orotako lanak hartzen zirela literaturatzat: bai ezagutza teorikoaren arloetakoak —batez ere, historia, filosofia eta erretorika—, bai ezagutza praktikoaren alorretakoak —zuzenbidea, nekazaritza edo arkitektura, adibide batzuk aipatzearen—; ildo horretatik, familiarreko edo lagunarteko gutunak ere, esaterako, literaturaren baitakotzat jotzen ziren.

Bigarren berezitasuna da izenez ezagutzen ditugun idazleen bostenaren lanak baino ez zaizkigula heldu (Bardon, 1952-1956). Horregatik, Antzinateko Erromako literaturari dagokionez gaur egun daukagun argazkia ez dator guztiz bat jatorrizkoarekin —nolabait, ahozko euskal literaturan ere gertatzen den bezala (Bilbao, 2002: 12)—. Galera horretan, berebiziko pisua izan du hainbat mendetan testuen transmisioa eskuizkribu bidez egin izanak: batetik, eskuizkribuak erraz hondatzen diren testu-euskarriak direlako —dela sute edo uholdeengatik, dela hezetasunagatik, dela sitsak edota saguek eragindako kalteengatik, dela bestelako arrazoiren batengatik—, eta, hala, hainbat testu galdu izan direlako horiek gordetzen zituzten euskarriak suntsitutakoan; bestetik, eskuizkribuak kopiatzea ez zegoelako edonoren esku —idazten eta irakurtzen jakiteaz gain, beharrezkoa zen pergamina ordaintzeko diru nahikoa edukitzea, bai eta kopiatutako eskuizkribua gordetzeko lekua izatea ere—, eta, hortaz, unean uneko helburuen, interesen, aukeren eta beharren arabera kopiatu zirelako testuak. Horrela bada, ezbeharrez edo noizbait beharrezkotzat jo ez direlako, ez zaizkigu Antzinateko Erroman sortutako hainbat testu heldu.

1.2. Emakumerik gabeko kanona

Behinolako denboretatik emakumeak «kontakizunen eta oihalkien ehuleak» izan diren arren —«horregatik konpartitzen dituzte testuek eta ehunek hainbeste hitz»

1. Lan hau hobetzeko egindako oharrengatik, eskerrak eman nahi dizkiet Gidor Bilbao eta Iñigo Ruiz Arzalluz irakasleei. Inprenta-probak jaso baino aste gutxi lehenago, Maite López Las Herasen *Poetandreak Literatura Greko-latindarrean* (2022, Balea Zuria, Donostia) liburuaren berri izan dut; bertan aurkituko ditu irakurleak hemen aipatzen ditugun hiru emakumeren testuen euskarazko beste itzulpen batzuk.

(Vallejo, 2021: 385)—, literatura-kanonek uzkur egin izan diete emakume idazleei; Bloomek (2014) ezarritako *Mendebaldeko kanonean*, adibidez, hogeita sei idazletatik lau baino ez dira emakumeak —hain zuzen, Jane Austen, Emily Dickinson, George Eliot eta Virginia Woolf—, eta Antzinateko Erromako literaturan ere, inguruko beste askotan bezala, txikia izan zen emakumeek izandako lekua.

Hitza —hala idatzia nola ahozkoa— gizonaren ondasuna zela azpimarratzeko, Muta isiltasunaren jainkosa gurtzen zuten urtero Antzinateko Erroman (Cantarella, 1997: 19-22; Casamayor Mancisidor, 2015). Jaiotzaz, Lara —edo Lala— izena zuen erromatarrek gurtutako naiade —hots, ur gezatako ninfa— hark, baina, Junori senarraren maite-jolasen berri emateagatik, Jupiterren haserrea garesti ordaindu behar izan zuen: Jupiterrek berak mingaina erauzi zion lehenik, eta, ondoren, bortxatu Merkuriok. Honela jasotzen du mitoa Ovidiok (*Fast.*, II, 583-616) —geurea da itzulpena²—:

protinus a nobis, quae sit dea Muta, requires: disce, per antiquos quae mihi nota senes.		Orain, galdetuko didazu nor den Muta jainkosa: ikasi, bada, antzinako zaharrendandik nik ezagututakoa.	
Iuppiter inmodico luturnae victus amore, multa tulit tanto non patiēda deo:	585	Jupiterrek, Jutumarenganako amodio neurrigabeak menderatuta,	585
illa modo in silvis inter coryleta latebat, nunc in cognatas desiliebat aquas.		jainko hain handi bati jasangaitz zitzaiona jasan behar izan zuen:	
convocat hic nymphas, Latium quaecumque tenebant, et iacit in medio talia verba choro:	590	neska basoetan, urritzen artean, ezkutatzen zen batzuetan;	
“invidet ipsa sibi vitatque, quod expedit illi, vestra soror summo iungere membra deo.		senitarteko zituen uretara salto egiten zuen besteetan. Ninfak, Laziok zituen guztiak, bildu zituen jainkoak, eta korroaren erditik berba hauek bota:	590
consulite ambobus; nam quae mea magna voluptas, utilitas vestrae magna sororis erit.		«Bere buruaren bekaitz da zuen ahizpa, eta ihes egiten dio	
vos illi in prima fugienti obsistite ripa, ne sua fluminea corpora mergat aqua.”	595	komeni zaionari: jainko gorenarekin menbrua batzeari. Arduratu zaitetze biez; izan ere, nire nahia handia bada, handia izango da zuen ahizparen onura.	
dixerat: adnuerant nymphae Tiberinides omnes, quaeque colunt thalamos, Ilia diva, tuos.		Ihes egiten duenean, oztopa ezazue lehenengo erreka- bazerrean,	595
forte fuit Nais, Lara nomine, prima sed illi dicta bis antiquum syllaba nomen erat,	600	haren gorputza erreka uretan murgildu ez dezan.» Hala esan zuen; Tiberreko ninfa guztiek baietsi zuten, bai eta zure ezkontza-oheta zaintzen dutenek ere, Ilia jainkotiaria.	
ex vitio positum. saepe illi dixerat Almo “nata, tene linguam,” nec tamen illa tenet.		Halabeharrez, naiade bat egon zen han, Lara izenekoa; baina haren antzinako	
quae simul ac tetigit luturnae stagna sororis, “effuge” ait “ripas”; dicta refertque Iovis.		izenak lehen silaba bikoiztuta zeukan,	600
illa etiam lunonem adiit, miserataque nuptas “Naida luturnam vir tuus” inquit “amat.”	605	errakuntza bategatik. Almonek sarritan esan zion: «Alaba, eutsi mingainari»; eta, hala ere, hark ez zion eutsi.	
Iuppiter intumuit, quaque est non usa modeste, eripit huic linguam Mercuriumque vocat:		Juturna ahizparen aintzira aurkitu bezain laster, «aldendu bazterretatik» esan zion, eta Jupiterren hitzen berri eman.	
“duc hanc ad manes; locus ille silentibus aptus. nympha, sed infernae nympha paludis erit.”	610	Junorengana ere joan zen, eta, emazte ezkonduetz errukituta,	605
iussa Iovis fiunt. accepit lucus euntes: dicitur illa duci tum placuisse deo.		esan zion: “Zure gizonak Juturna naiadea maite du». Jupiter sumindu zen, neurrigabeki erabilitako mingaina erauzi, eta Merkuriok dei egin zion: «Eramazu maneengana; leku hura da egokia isilik daudenentzako.	
vim parat hic, voltu pro verbis illa precatur, et frustra muto nititur ore loqui.		Ninfa izango da, bai, baina lurpeko urmaeleko ninfa».	
fitque gravis geminosque parit, qui compita servant et vigilant nostra semper in urbe, Lares.	615		610

2. Frazeren (1931: 98-100) ediziotik hartu dugu latinezko testua.

Jupiterren esana bete zen. Baso sakratuak bi heldu
berriei harrera egin zien:
jainko gidariaren gogoko izan omen zen neska.
Indarkeriarako prest zegoen lehena; hitzekin beharrean,
begitartearekin erregutzen zion bigarrenak,
eta alferrik saiatu zen aho mutuarekin hitz egiten.
Umedun geratu zen, eta bikiez erditu zen: gure hirian
bidegurutzeak 615
beti zaintzen eta jagoten dituzten lareez.

Hortaz, nagusiki, gizonak gizonentzat sortu zuten literatura Antzinateko Erroman. Alabaina, gizarte patriarkal hartan, emakumeek izan zuten —umeen lehendabiziko urteetan, bederen— semeak hezteko ardurua, eta, hain zuzen, etorkizuneko hiritarren hezkuntzaz arduratu beharrak letretarako sarbidea eman zion —bereziki— goren mailako familietako zenbait emakumeri. Nahiz eta goi-mailako hezkuntza emakume gutxi jaso zuten (Braund, 2002, apud Martín Díaz, 2021), bakan batzuek adierazpide gisa baliatu zuten idatzizko hitza —ez ofizioz, baina bai nolabaiteko afizioz—; zentzu horretan, bada, zilegi da baieztatzea «erromatar idazleak» izan zirela (López, 2020).

Orotara, hogeita zazpi erromatar emakume idazleren berri daukagu, eta, oratoria eta komentario historiko-biografikoa alde batera utzita, genero txikiak landu zituzten. Hauexek dira emakume horien izenak: oratorian, Hortentsia, Mesia eta Karfania; gutunetan, Kornelia, Servilia, Klodia, Pilia, Zezilia Atika, Terentzia, Tulia, Publilia, Fulvia, Azia, Oktavia Gaztea, Livia Drusila, Julia, Kalpurnia eta Klaudia Severa; komentario historiko-biografikoan, Agripina Gaztea, eta poesian oro har —alegia, himnoan, epigraman, elegian, lirikan, satiran edota gorazarrean—, Memia Timothoe, Kornifizia, Sulpizia (bi), Hostia, Perila, Teofila eta Akonia Fabia Paulina (López, 2020)³.

Aurreko guztiak salbuespenak dira Antzinateko Erromako literatura-kanonean, eta, emakume bat testugintzan aritzea ohikoa ezenez, emakume horien testuetan baino areago, testuak idatzi izanean bertan jarri zuten arreta Antzinateko iturriek. Horregatik, emakume horien «oinatz ezabatuen arrastoari jarraika, itzalen paisaia bat besterik ez dugu sumatzen» (Vallejo, 2021: 385): kasurik onenetan —hots, Hortentsiaren, Korneliaren, bi Sulpizien, Klaudia Severaren eta Akonia Fabia Paulinaren kasuan—, idazki isolatuak edota horien pasarteak gorde dira; besteetan, berriz, emakumeen izenak baino ez zaizkigu heldu.

Esan izan da zenbait historialari modernok ikuspegi androzentriko batetik azaldu izan dutela Antzinateko Erromako historia (Höbenreich, 2005), eta, historiografia modernoak bezalatsu, kritika eta filologia modernoak behin baino gehiagotan jarri du auzitan erromatar emakume idazleen testuen maila literarioa, baita testu horien egiletza bera ere, baina datu erabakigarriak eman gabe beti (López, 2020; Luque, 2020; Martín Díaz, 2021). Hortaz, ziurtatu ezin den arren aipatutako emakumeak izan zirela jarraian bildutako lekukotasunen egile, zilegi —areago, beharrezko—

3. Zerrenda horretatik kanpo geratzen dira, hertsiki *erromatarrek* ez izateagatik, hala Jeronimoren epistolarioan agertzen diren kristau emakume idazleak (López, 1980; López, 2020: 179-188), nola grezieraz idatzi zutenak —Julia Domna (ik. Lópezek 2020an berrargitaratutako liburuaren 1. edizioa [1994: 58-59]) edo Julia Balbila, besteak beste (ik. Luque [2020])—.

iritzi diogu auzi horri dagokionez erromatar zuzenbidetik jasotako *in dubio pro reo* printzipio ezaguna aintzat hartzeari, eta, horrenbestez, lekukotasun horien berri emateari.

1.3. Zertarako euskaratu erromatar emakume idazleen lekukotasunak?

XIX.-XX. mendeetan, han-hemen, hainbat testu klasikoren euskal itzulpenak argitaratu baziren ere (ik., bereziki, Ruiz Arzalluz, 1988a; Ruiz Arzalluz, 1988b; Bilbao, 2002; Ruiz Arzalluz, 2010), 2002. urtean UEUk Gidor Bilbaoren *Latin literaturarako sarbidea* argitaratu arte ez dugu izan, euskaraz eta liburu bakarrean, «latin-literatura osoko aleak» biltzen zituen lanik (Bilbao, 2002: 10). EHUko Filologia eta Geografia-historia Fakultateko *Latindar literaturaren hastapenak* irakasgaiko «eskoletarako material gisa» aurkezten du Bilbaok (2002: 10) liburu hori, nahiz eta «munduko literaturak maite dituen ororentzat» ere «interesgarri» irizten dion (Bilbao, 2002: 14).

Eskola-egutegiagatik Antzinateko Erromako literaturaren hautaketa egitera behartuta, literatura horren ikuspegi orokorra eskaintzearen alde egiten du egileak (Bilbao, 2002: 9):

Irakasgai honetan gehiago bilatzen dugu latin-literatura bere osotasunean aurkeztea eta bere aniztasunean erakustea, alderdi bat edo beste sakontzea baino; nahiago dugu lauhilabetekoan zehar (45 eskola-ordu edo) arin-arin idazle eta gai guztiak ikustea, garrantzitsuenak edo gustukoena ondo aztertzea baino. Dena aurkeztuz gero, bakoitzak bere hautuak egiteko aukera izango duela pentsatu nahi dugu.

Ez du, hortaz, «latindar idazle guztien katalogo osoa» aurkezten, baizik eta «filologo klasikoa ez den letretako unibertsitate-ikasle batek ezagutu beharko lituzkeenak» bakarrik, «alderdi anitzetako garrantzia kontuan hartuta, batzuetan zalantzak izan arren» (Bilbao, 2002: 11). Halatan, Bilbaoren hautaketa horretatik kanpo geratu diren lekukotasunetako batzuk eman nahiko genituzke ezagutzera guk hemen; hain zuzen, erromatar emakume idazleenak.

Zertarako euskaratu testu horiek? Bada, bi helburu nagusi nabarmendu gogo ditugu. Lehena da hainbat irakurleri eskaini nahi diogula lekukotasun horietaz euskaraz gozatzeko aukera. Bilbaok (2000: 13-14) legetxe, geuk ere «xarma berezia aurkitzen diogu duela 2000 urteko hitzak irakurtzeari, duela 2000 urteko sentimenduak deskubritze eta askotan ezagutzeari», eta gaude, gizonezko erromatarrek idatzitako testuak bezala, zenbait irakurlek liluragarritzat joko dituztela Antzinateko Erromako emakumeek utzitako lekukotasunak ere, nahiz eta testu horietako batzuk —estiloa eta bertan aurkituko ditugun erreferentzia kulturalak tarteko— irakurterraz samarrak ez izan.

Bigarrenik, euskal hezkuntza-komunitateari hurbildu nahi dizkiogu lekukotasun horiek, eta —nolabait— gure alea jarri oraindik ere nabaria den «eskoletarako euskarazko materialen premia»ri (Bilbao, 2002: 9) erantzuteko. Indarrean dauden Oinarrizko Hezkuntzaren eta Batxilergoko curriculumen arabera, «zalantzan jarri behar dira», besteak beste, «genero-desberdintasuna [...] sustatzen duten ereduak»

(235/2015 Dekretua: 2-3; 127/2016 Dekretua: 3), eta, baike, azken urteotan argitaratutako hainbat lanek azpimarratu izan dute irakaskuntza arautuak leku egin beharko liokeela historian zehar emakumeek egindako lanari; izan ere, eskoletan emakumeen ekarpenak aipatzea ezinbestekoa da ikasleei historiaren ikuspegi oso bat —eta ez, ordea, partziala— emateko, ikasleen begien aurrean erreferente soziokultural femeninoak jartzeko, emakumeen autoritate soziala sendotzeko eta, finean, baita ikasleak berdintasunean hezteko ere (López-Navajas, 2014; Sánchez García, 2019; Sánchez Martínez, 2019). Behar-beharrezkoa da, beraz, Kultura Klasikoa eta Latina irakasgaietan ere Antzinateko Erromako emakumeen berri emateko bideak jorratzea, hezkidetzaren printzipioekin bat eginda (Vaíllo Rodríguez 2013; San Juan Manso, 2021; San Juan Manso, 2022); hala, erromatar emakumeen ahotsak eskoletara euskaraz eramateko abiapuntu gisa, baliagarri irizten diogu emakume horien testu euskaratuak eskura izateari, nork bere ikasleen beharren eta interesen arabera egokitu dezan hemen eskainitako materiala.

2. Lekukotasunak

Sei erromatar emakumek idatzitako testuak baino ez zaizkigu heldu. Jarraian, emakume horien testuak aurkeztuko ditugu, euskarara ekarrita. Euskaratzean, Bilbaok (2002: 12) aipatutako irizpide hau gureganatzen saiatu gara: «jatorrizkoekin leial» baina, era berean, «euskararen morroi» izatea. Bertsoz idatzitako testuez denaz bezainbatean, grekolatindar bertsoak euskarara ekartzeko aukeren artean (Ruiz Arzalluz, 1987a; Ruiz Arzalluz, 1987b), Bilbaoren «erdibide erraza» hautatu dugu guk ere; hau da, prosan itzuli ditugu bertsoak, «baina lerrotan jarrita, ikasleari edo irakurleri jatorrizkoaren itxura gogoraztearren».

Horrez gain, testuen eta egileen inguruko oinarritzko datu batzuk eskaini nahi izan ditugu lekukotasun bakoitzaren aurretik. Horiei dagokienez, argi utzi nahi dugu —Bilbaok (2002: 10) bere *Latin-literaturarako sarbidean* bezalatsu— datu horiek ez direla guk egindako «ikerketa sakon eta luzearen ondorio», ezpada Bibliografia atalean jasota dauden artikuluetatik eta monografietatik hartutakoak (batez ere, López, 1992; López, 2020; Luque, 2020, eta Martín Díaz, 2021).

2.1. Kornelia

Bizi: K.a. 189-110 (*fl.* K.a. 123-124).

Erromatar patrizioen artean, itzal handiko familia batean jaio zen Kornelia; *Gens Cornelia* izenekoan, alegia. Publio Kornelio Eszipion Afrikarra zuen aita —Bigarren Gerra Punikoan, Hanibal kartagotarra menderatu zuen jeneral erromatarra; hortik, *Afrikarra*— eta ama, berriz, Emilia Tertzia —Bigarren Gerra Punikoan hildako Luzio Emilio Paulo jeneralaren alaba, hain zuzen—. Tiberio Senpronio Grakorekin ezkondu zen —*Gens Sempronio* delakokoa eta karrera militar eta politiko arrakastatsua egin zuena—, eta hamabi seme-alaba izan zituzten elkarrekin; alabaina, hiru bakarrik iritsi ziren helduarora: Tiberio eta Gaio semeak —*Grakoak* deitutakoak— eta Senpronio alaba. Nolanahi ere, aipatutako seme biak gazte hil ziren, liskar politikoen ondorioz.

Arlo militar eta politikoan nabarmentzeaz gain, K.a. II. mendeko Erromako bizitza kulturalen eragile garrantzitsu izan ziren eszipiondarrak; hori dela eta, hezkuntza ona jaso zuen Korneliak, bai eta semeei huraxe eman ere —horregatik laudatu zuten, besteak beste, Tazitok (*Dial.* 28) eta Kintilianok (*Inst.* I, 1, 6)—. Badakigu —Antzinateko iturriek aipatzen dituztelako— Korneliak hainbat gutun idatzi zituela, eta litekeena da gutun horiek Antzinatean bertan argitaratu izana: Zizeronek berak (*Brut.* 211) irakurri eta laudatu zituen, eta, ondoren, Kornelio Nepotek —nolabait— bere lan batean erabili; azken idazle horren eskuizkribuetan gorde dira, hain zuzen, Korneliaren gutunetatik heldu zaizkigun bi pasarte bakarrak.

Tiberio semearen heriotzaren ondoren (K.a. 133) Gaio semeari idatzitako gutun banatakoak dira gordetako pasarte horiek, eta gutun pribatuak zaharrenak dira erromatar literaturan —nahiz eta gerora, Inperioaren garaian, garapena izango duen genero horrek—. Lehen pasartea labur samarra da. K.a. 123. urtekoa izan litekeela defendatu izan du zenbait ikertzailek, urte horretan erretiratu baitzuen Gaiok *Lex de abactis* delakoa. Etsaiez mendekatzeko gogoia alde batera uzteko eskatzen dio Korneliak semeari gutunean, mendeku hori, gozoa izan arren, Errepublikaren beharren kontrakoa baita. Tiberio Grakoren etsai Oktavio kondenatzea zuen helburu aipatutako legeak, eta amaren aholkuari men egin omen zion Gaiok lege hori baztertzeko erabaki zuenean. Bigarren pasartea, berriz, luzeagoa da. Tribunotza eskatzearen inguruan gutunean egiten den aipamenetik abiatuta, pentsa liteke K.a. 124. urtean idatzia dela, urte horretan aurkeztu baitzuen Gaiok magistratura horretarako hautagaitza. Nolanahi ere, gutunean gogor zuzentzen zaio Kornelia semeari, amak arriskutsutzat daukan asmoa Gaiok alde batera utz dezan.

Antzinateko iturriek emakume zuzen eta kementsu gisa irudikatu dute Kornelia, eta, irudi horrekin bat, zuhur eta indartsu azaltzen da bi pasarteetan. Gutun pribatuak izanik, idazki landuek berezko dituzten egiturak eta arauak hausten ditu Korneliak batzuetan, eta lagunarteko latinera hurbildu⁴.

1/ Dices pulchrum esse inimicos ulcisci. id neque maius neque pulchrius cuiquam atque mihi esse uidetur, sed si liceat ea re publica salua ea persequi. sed quatenus id fieri non potest, multo tempore multisque partibus inimici nostri non peribunt atque, uti nunc sunt, erunt potius quam res publica profligetur atque pereat.

Esango duzu ederra dela etsaiez mendeku hartzea. Eta inori ez zaio hori niri baino handiagoa eta ederragoa iruditzen, baina Errepublika arriskuan jarri gabe lor badaiteke. Baina hori ezin denez gertatu, gure etsaiak ez dira denbora luzez eta leku askotan hilko, eta orain dauden-daudenean egongo dira Errepublika suntsitu eta hil baino lehenago.

2/ Verbis conceptis deierare ausim, praeterquam qui Tiberium Gracchum necarunt, neminem inimicum tantum molestiae tantumque laboris, quantum te ob has res, mihi tradidisse: quem oportebat omnium eorum, quos antehac habui liberos, partis [eorum] tolerare atque curare, ut quam minimum sollicitudinis in senecta haberem, utique, quaecumque ageres,

Menturatuko nintzateke hitz solemneekin zin egitera etsai bakar batek ere, Tiberio Grako hil zutenak alde batera utzita, ez didala eragin zuk kontu horregatik adinako ondoezik eta sufrikariorik; zuk, aurretik izan nituen seme-alaba guztien lekua hartu behar zenuenak, eta zahartzaroan ahalik eta kezka gutxien izango nuela zaindu behar zenuenak, eta, egiten zenuena

4. Winstedten (1904: *Fragmenta*) edizioari jarraikiz ematen dugu latinezko testua.

ea uelles maxime mihi placere, atque uti nefas haberes rerum maiorum aduersum meam sententiam quicquam facere, praesertim mihi, cui parua pars uitae superest. ne id quidem tam breue spatium potest opitulari, quin et mihi aduersere et rem publicam profliges? denique quae pausa erit? ecquando desinet familia nostra insanire? ecquando modus ei rei haberi poterit? ecquando desinemus et habentes et praebentes molestiis insistere? ecquando perpudescet miscenda atque perturbanda re publica? sed si omnino id fieri non potest, ubi ego mortua ero, petito tribunatum: per me facito quod lubebit, cum ego non sentiam. ubi mortua ero, parentabis mihi et inuocabis deum parentem. in eo tempore non pudet te eorum deum preces expetere, quos uiuos atque praesentes relictos atque desertos habueris? ne ille sirit Iupiter te ea perseuerare, nec tibi tantam peremptiam uenire in animum? et si perseueras, uereor ne in omnem uitam tantum laboris culpa tua recipias, uti in nullo tempore tute tibi placere possis.

egiten zenuela, egindako horrekin ahalik eta atsegin gehien eman behar zenidanak, eta bidegabetzat eduki behar zenuenak nire iritzian kontra garrantzizko ezer egin nahi izatea; batez ere niri, bizitzaren zati txiki bat bakarrik geratzen zaidan honi. Tarte labor horrek ere ez al dit balioko zuk niri aurre ez egiteko eta Errepublika ez suntsitzeko? Noizbait etengo al da hau? Inoiz utziko al dio gure etxeak erokeriak egiteari? Inoiz izango al du honek amaierarik? Inoiz utziko al diogu bai arazoak edukitzeari bai eragiteari? Inoiz lotsatuko al gara Errepublika aztoratzeaz eta asaldatzeaz? Bada, hori ezin bada inola ere gertatu, ni hildakoan, aurkeztu ezazu zeure burua tribunotzarako: nigatik, egin nahi duzuna, nik horretaz konturatzerik ez dudanean. Hilda nagoenean, sakrifizioa egingo duzu nire ohoretan, eta familiako jainkoari erregutuko diozu. Orduan, ez al dizu lotsarik emango jainko horiei—bizirik eta zugiandik hurbil zeudenean, ahaztuta eta abandonatuta eduki dituzun horiei— erregu egiteak? Jupiterrek ez zaitzala utzi zure ahaleginean jarraitzen, ezta eromen hain handia zeureganatzen ere! Eta zeureari eusten badiozu, beldur naiz ez ote duzun, zure erruagatik, zure bizitza osoan izango halako estutasun handia non ez baitzara sekula zeure buruarekin bakean izango.

2.2. Hortentsia

Bizi: K.a. I (*fl.* K.a. 42).

Erromako goi-mailako familia aberats batean jaio zen Hortentsia: *Gens Hortensia* delakoan. Martzia —Katon Gaztearen emazte ere izan zena— izan zuen ama, eta aita, berriz, Kinto Hortentsio Hortalo oradore, abokatu eta politika-gizon ospetsua; alegia, Zizeronen aurretik, Erromako hizlaririk entzutetsuena izan zena. Baliteke Hortentsia Kinto Servilio Zepionekin —hau da, Brutoren aitatzakoarekin— ezkondu izana.

Hortentsioren alaba izanik, hezkuntza ona jaso zuen Hortentsiak, eta bera da, hain zuzen, ezagutzen dugun lehen emakumezko hizlari erromatarra. Egia da aurretik, K.a. II. mendean, erruz landu zela oratoria Erroman, eta lehenagoko garai hartan bazirela Erroman oratorian aritzeko beharrezkoak ziren hezkuntza-maila eta hizkuntza-gaitasuna zeuzkaten emakumeak —Kornelia bera, esate baterako—; hala ere, K.a. I. mendean lehen erdialdera arte ez daukagu emakumeak oratorian aritu izanaren berririk.

K.a. 42. urtekoa da ezagutzen dugun Hortentsiaren hitzaldi bakarra —ez dakigu besterik eman zuen ala ez—. Urte hartan, Julio Zesarren hiltzaileen kontrako gudaren gastuei aurre egiteko, ediktu bat eman zuten Bigarren Triunbiratuko kideek; hots, Marko Antoniok, Oktavianok —Augusto enperadorea izango zenak— eta Marko Emilio Lepidok. Ediktu haren bidez, neurrigabeko zerga bat ezarri zieten Erromako 1400 emakumerik dirudunenei. Emakume horiek Marko Antonioren emaztearekin —Fulviarekin— negoziatzen saiatu ziren, baina bere etxetik bota zituen hark. Hortaz, fororaino joan ziren haserre, eta han hitzaldia eman zuen Hortentsiak.

K.o. I. eta II. mendeetan, hurrenez hurren, Valerio Maximok (VIII, 3, 3) eta Apianok (*Bell. ciu.* IV, 32-34) ematen dute hitzaldi haren berri, eta, bien arabera, arrakasta handia erdietsi zuen Hortentsiak —emakumeen erdiak baino gehiago aipatutako zergatik salbuestea lortu zuen, bederen—. Hitzaldiaren pasarte bat baino ez zaigu heldu —grezieraz, gainera—, Apianoren lanean (*Bell. ciu.* IV, 32-33). Oso ondo egituratutako pasarte horretan, agerikoa da erretorika asianiko hanpatuan ohikoak diren baliabideen erabilera —Hortentsiaren aitaren hitzaldirik ez zaigu heldu, baina, Zizeronen esanetan (*Brut.* 325), erretorika-eskola horren erakusgarri ziren Hortentsioren diskurtsoak ere—; hala nola antitesiak (*zuek gizonok / gu emakumeok*), gradazioak (*aitak > semeak > senarrak > anaiak*) edota zerrendaketetako polisindetona. Emakumearen alde, Antzinatean egindako defentsarik sutsuenetakotzat hartu izan da testua, nahiz eta Hortentsiak emakume handien elitea baino ez duen defendatzen eta emantzipazioaren aldeko inolako defentsarik ez duen egiten bertan —ontzat ematen du, adibidez, emakume erromatarrek ohoretan eta kargu politikoetan parte ez hartzea—⁵.

ὁ μὲν ἤρμοζε δεομένης ὑμῶν γυναιξὶ τοιαῖσδε, ἐπὶ τὰς γυναῖκας ὑμῶν κατεφύγομεν· ὁ δὲ οὐχ ἤρμοζεν, ὑπὸ Φουλβίας παθοῦσα, ἐς τὴν ἀγορὰν συνεώσμεθα ὑπ’ αὐτῆς· ὑμεῖς δ’ ἡμᾶς ἀφείλεσθε μὲν ἥδη γονέας τε καὶ παιδᾶς καὶ ἀνδρας καὶ ἀδελφοὺς ἐπικαλοῦντες, ὅτι πρὸς αὐτῶν ἠδίκησθε· εἰ δὲ καὶ τὰ χρήματα προσαφέλοισθε, περιστήσετε ἐς ἀπρέπειαν ἀναξίαν γένους καὶ τρόπων καὶ φύσεως γυναικείας· εἰ μὲν δὴ τι καὶ πρὸς ἡμῶν, οἷον ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν, ἠδικήσθαι φάτε, προγράψατε καὶ ἡμᾶς ὡς ἐκείνους· εἰ δὲ οὐδὲνα ὑμῶν αἰ γυναῖκες οὔτε πολέμιον ἐψηφισάμεθα οὔτε καθείλομεν οἰκίαν ἢ στρατὸν διεφθείραμεν ἢ ἐπιγαγομεν ἕτερον ἢ ἀρχῆς ἢ τιμῆς τυχεῖν ἐκολύσαμεν, τί κοινοῦομεν τῶν κολάσεων αἰ τῶν ἀδικημάτων οὐ μετασχούσαι;

Ti δὲ ἐσφύρομεν αἰ μῆτε ἀρχῆς μῆτε τιμῆς μῆτε στρατηγίας μῆτε τῆς πολιτείας ὅλως, τῆς ὑμῖν ἐς τοσοῦτον ἤδη κακοῦ περιμαχῆτον, μετέχουσαι; ὅτι φάτε πόλεμον εἶναι; καὶ πότε οὐ γεγόνασι πόλεμοι; καὶ πότε γυναῖκες συνεισήνεγκαν; ἄς ἢ μὲν φύσις ἀπολύει παρὰ ἅπασιν ἀνθρώποις, αἰ δὲ μητέρες ἡμῶν ὑπὲρ τὴν φύσιν ἐσήνεγκάν ποτε ἅπασι, ὅτε ἐκινδυνεύετε περὶ τῆ ἀρχῆς πάσι καὶ περὶ αὐτῆ τῆ πόλει, Καρχηδονίων ἐνοχλοῦντων· καὶ τότε δὲ ἐσήνεγκαν ἐκούσαι, καὶ οὐκ ἀπὸ γῆς ἢ χωρίων ἢ προικὸς ἢ οἰκιῶν, ὃν χωρὶς ἀβιωτῶν ἐστὶν ἐλευθέραις, ἀλλὰ ἀπὸ μόνων τῶν οἴκοι κόσμων, οὐδὲ τούτων τιμωμένων οὐδὲ ὑπὸ μηνυταῖς ἢ κατηγοροῖς οὐδὲ πρὸς ἀνάγκην ἢ βίαν, ἀλλ’ ὅσον ἐβούλοντο αὐταί· τίς οὖν καὶ νῦν ἐστὶν ὑμῖν περὶ τῆς ἀρχῆς ἢ περὶ τῆς πατρίδος φόβος; ἴτω τοίνυν ἡ Κελτῶν πόλεμος ἢ Παρθυαίων, καὶ οὐ χεῖρους ἐς σωτηρίαν ἐσόμεθα τῶν μητέρων· ἐς δὲ ἐμφυλίους πολέμους μῆτε ἐσενέγκαμέν ποτε μῆτε συμπράξαμεν ὑμῖν κατ’ ἀλλήλων· οὐδὲ γὰρ ἐπὶ Καίσαρος ἢ Πομπηίου συνφερόμεν, οὐδὲ Μάριος ἡμᾶς οὐδὲ Κίννας ἠνάγκασμεν οὐδὲ Σύλλα, ὁ τυραννίσας τῆς πατρίδος· ὑμεῖς δὲ φάτε καὶ καθίστασθαι τὴν πολιτείαν.

Gure mailako emakumeoi zuen beharra genuenean zegogikun hartan, zuen emazteengana jo genuen; aitzitik, gure kondizioarekin bat ez datorren beste horri dagokionez —Fulviaren irainak jasatea—, forora etortzeko beharra ikusi dugu. Zuek aitak eta semeak eta senarrak eta anaiak kendu dizkiguzue, haiengandik bidegabekeria jasan duzuela leporatuta; baina, gainera, jabetzak ere kentzen badizkiguzue, gure mailako emakumeon ohiturekin eta izaerarekin bat ez datorren egoera iraingarrian erorazariko gaitzue. Guregandik ere senarregandik bezalako bidegabekeria jasan duzuela esaten baduzue, utz gaitzazue legez kanpo gu ere, haiek bezala; alabaina, emakumeok ez badugu zuetako inor etsai publikotzat jo, eta ez badugu zuen etxea suntsitu, ezta zuen armada ezereztu ere, edo ez badugu inor zuen aurka eraman edo zuek magistraturak eta ohoreak lortzea eragotzi, zergatik partekatuko ditugu zigorrak guk, bidegabekieretan parte hartu ez dugunok?

Zergatik ordainduko ditugu zergak, ez boterean, ez ohoretan, ez karguetan, ezta Errepublikaren gobernuan ere, inola ere parte hartzen ez dugunok? Horiek erdiesteko, liskarrean aritzen zarete zuek, zorigaitza lortzeraino. Gerran gaudela diozuelako? Eta noiz ez da gerrarik izan? Eta noiz lagundu dute zergekin emakumeek? Horiek, berezko izaerak salbuesten ditu zergak ordaintzetik gizateria osoan, eta gure amek, beren emakume-izaeraren gainetik, behin bakarrik ordaindu zituzten zergak, botere osoa —baita hiria bera ere— galtzeko arriskuan zeundetenean, kartagotarrak gure lurrak asaldatzera etorri zirelako. Baina, orduan, borondatez egin zuten ekarpena; eta ez beren lurraren edo alorren edo dotearen edo etxeen kontura —horiek gabe jasanezina da emakume askeen bizimodua—, baizik eta etxeko bitxiekin bakarrik; eta ez bitxi horiek

5. Whiten (1913: 194-196) ediziotik hartu dugu grezierazko testua.

baliioetsi behar izanda, ez salatarien edo akusatzaileen mehatxupean, ez eta bortxaz edota indarkeriaz ere, baizik eta haiek nahi adina emanda. Hortaz, zergatik zaudete boterearengatik edo aberriarengatik beldurak jota orain? Etor dadila, bada, galiarren gerra edo partiarrena, eta ez gara gure amak baino gutxiago izango aberria salbatzen laguntzeko; baina gerra zibiletarako ez genuke inoiz zergarik ordainduko, eta ez genizuke elkarren kontra egiten lagunduko. Izan ere, Zesarren edo Ponpeioren garaian ere ez genuen halakorik egin, eta ez Mariok ez Zinak ez gintuzten horretara behartu; ezta Silak ere, aberriaren gaineko erabateko boterea indarrez eskuratu zuenak. Eta Errepublika sendotzen ari zaretela esaten duzue zuek!

2.3. Sulpizia (I)

Bizi: K.a. I.

Sulpiziak Servio Sulpizio Rufo hizlari eta politika-gizona zuen aita, eta ama, berriz, Valeria; hots, Marko Valerio Mesala Korbinoren arreba —Galiako eta Ekialdeko espedizioetan parte hartu izanagatik ezagun egin zenarena—. Aita hildakoan (ca. K.a. 58), osaba egin zen Sulpiziaren kargu, eta, hala, pentsatzekoa da osabaren segizioko poetengandik hurbil egoteko aukera izan zuela iloba gazteak.

Sulpiziaren ustezko sei elegia gorde dira *Corpus Tibullianum* delakoaren hirugarren liburuan —humanismotik aurrera, bitan (alegia, hirugarren eta laugarren liburuetan) banatu izan da askotan liburu hori—; *Corpus*aren lehenengo bi liburuetan, berriz, Tibuloren lana —Mesalaren segizioko poetarik ospetsuena— gorde da. Sulpiziarenak, guztira, distiko elegiakoetan —hau da, hexametro eta pentametro daktiliko osatutako bikoteen segidetan— idatzitako berrogei bertso dira. Maitasuna da poema horien gaia, eta, bertan, lehenengo pertsonan eta askatasun osoz adierazten dira maiteminduak Zerinto izeneko mutil baten eraginez bizi dituen maitemina, ardura eta nahigabea —greziar jatorria du Zerinto izenak, eta, horregatik, esklabo edo liberto batena izan zitekeen; hala ere, litekeena da, benetako izena barik, ezizena izatea—. Sentimendu horiek usu adierazten dituzte gizonezkoek idatzitako poema liriko eta elegiakoek; Sulpiziaren elegietan, aldiz, aipatu poemetan ez bezala, ez da maitatuaren —Zerintoren— deskribapen fisikorik egiten⁶.

6. Postgaten (1962) edizioan bezala ematen ditugu latinezko testuak. III, 13 (= IV, 7) poemari dagokionez, badugu Vallejok (2021: 382) latinetik «modu librea» egindako gaztelaniazko itzulpena, Fernando Reyk berriki honela euskaratutakoa: «Iritsi zara azkenean, Amodio! / Halako indarraz iritsi zara / ezen lotsa handiagoa ematen baitit / zuri uko egiteak / neure burua bridatzeak baino. / Amodioak bete zuen bere hitza. / Nigana hurbildu zintuen. / Nire kantuek hunkiturik, / nire magalera ekarri zintuen, Amodio. / Pozten nau hutsegite hori egin izanak. / Haren berri emateak eta aldarrikatzeak. / Ez, ez diot plazera fidatuko / nire oharren intimitate ergelari. / Kontra eginen diot arauari, / nazkatua nago itxurak egiten / besteek zer esanen ote duten beldurrez. / Bata bestearen duin izan gara, esan dezatela hori. / Eta amodiozko historiarik ez duenak / kontatu dezala nirea».

III, 13 (= IV, 7)/ Tandem uenit amor, qualem texisse pudori quam nudasse alicui sit mihi fama magis. exorata meis illum Cytherea Camenis attulit in nostrum deposuitque sinum. exoluit promissa Venus: mea gaudia narret, dicitur si quis non habuisse sua. non ego signatis quicquam mandare tabellis, me legat ut nemo quam meus ante, uelim, sed peccasse iuuat, uultus componere famae taedet: cum digno digna fuisse ferar.		Azkenean, heldu da maitasuna, eta lotsaz ostenduteak norbaiten aurrean biluzteak baino zurrumurru gehiago ekarriko lidake. Nire Kamenek erregututa, Zitereak maitea ekarri zidan eta nire magalean jarri. 5 Venusek hitza bete du: nire alaitasunak konta ditzala berezkorik ez duela dioenak. Ez nuke nik nahi zigilatutako taulatxoei ezer fidatzerik, inork irakur ez ditzan nire maiteak baino lehenago; baina atsegin dut gaizki jokatu izana, zurrumuruengatik 10 itxurak egiteak gogaitzen nau: elkar merezi genuela esan dezatela.		5 10
III, 14 (= IV, 8)/ Inuisus natalis adest, qui rure molesto et sine Cerintho tristis agendus erit. dulcius urbe quid est? an uilla sit apta puellae atque Arretino frigidus amnis agro? iam, nimium Messalla mei studiose, quiescas; non tespestiuae saepe, propinque, uiae. hic animum sensusque meos abducta relinquo, arbitrio quam uis non sinit esse meo.		Gorrotagarri ari da hurbiltzen urtebetetzea; landa gogaikarrian eta Zerinto gabe, triste pasa beharko dut. Ba al dago hiria baino ez atseginagorik? Egokia al da neska batentzat landetxe bat 5 eta Arezzoko soroetako ibai hotza? Hartu atsedean behingoz, Mesala: nitaz gehiegi arduratzen zara; 5 batzuetan, ahaide, bidaia ez dira egoki. Eramaten nauzun arren, hemen uzten ditut nire arima eta zentzumenak, nire erabakiz, zuk onartzen ez baduzu ere.		5 5
III, 15 (= IV, 9)/ Scis iter ex animo sublatum triste puellae? natali Romae iam licet esse tuo. omnibus ille dies nobis natalis agatur, qui nec opinanti nunc tibi forte uenit.		Badakizu zure neskak burutik kendu duela zoritzarreko bidaia? Jada posible zait Erroman egotea urtebetetze-egunean. Ospa dezagun elkarrekin urteurren-egun hori, ustekabeen datorkizuna orain, espero ez zenuenean.		
III, 16 (= IV, 10)/ Gratum est, securus multum quod iam tibi de me permittis, subito ne male inepta cadam. sit tibi cura togae potior pressumque quasillo scortum quam Serui filia Sulpicia: solliciti sunt pro nobis, quibus illa dolori est ne cedam ignoto maxima causa toro.		Ondo dago nitaz arduratu gabe jokatzea zuk askotan, inozo bat legez bat-batean eroriko ez naizelakoan. Kezkatu zaitetz gehiago togaz eta saskitxoarekin zamaturako urdangaz, Seruioren alaba Sulpiziaz baino. 5 Nitaz arduratzen direnak samintzen ditu gehien nik ohe ezezagunean amaitzeak.		5
III, 17 (= IV, 11)/ Estne tibi, Cerinthe, tuae pia cura puellae, quod nunc uexat corpora fessa calor? a ego non aliter tristes euincere morbos optarim, quam te si quoque uelle putem. et mihi quod prosit morbos euincere, si tu nostra potes lento pectore ferre mala?		Ba al daukazu, Zerinto, zure neskarekiko kezka leialik, sukarrak ene gorputz akitua zigortzen duelako orain? A! Ez nuke nik inola ere gaixotasun penagarria garaitu nahi, zuk ere hala nahi duzula sinetsita baizik. 5 Zertarako balioko lidake gaixotasuna gaitzeak, zuk nire gaitzak bihotz axolagabez jasan ahal badituzu?		5
III, 18 (= IV, 12)/ Ne tibi sim, mea lux, aequae iam feruida cura ac uideor paucos ante fuisse dies, si quicquam tota commisi stulta iuuenta, cuius me fatear paenituisse magis, hesterna quam te solum quod nocte reliqui, ardorem cupiens dissimulare meum.		Ez nadila berriro izan zuretzat, ene argia, duela egun batzuk izan omen nintzen bezalako kezka kartsua, baldin eta gaztetasun osoan inozo bat legez zerbaitetan huts egin badut 5 eta onartzen badut hura gehiago damutu zaidala hau baino: atzo gauean zu bakarrik utzi izana, nire irrika sutua disimulatu nahian.		5

2.4. Sulpizia (II)

Bizi: K.o. I (*fl.* 81-98).

Bere hamargarren liburuko bi epigramatan, Sulpizia izeneko emakume garaikidea laudatzen du Martzialek (X, 34; X, 38): Kaleno izeneko gizon baten emazte eredugarri gisa aurkezten du, eta maitasun garbiari buruzko poema erotikoak idazten dituela esaten. IV. eta V. mendeetan, hurrenez hurren, Ausoniok eta Sidonio Apolarin idazle eta apezpikuak Sulpizia hori aipatzen dute idazle greko-erromatarren zerrenda banatan, eta, Erdi Aroko eskuizkribu batean Juvenalen satiren pasarte bati (VI, 537) egindako ohar batean, berriz, Sulpiziaren bi bertso hauek gorde dira —bi trimetro ianbiko, ulertezinak bere horretan—: «lastairako zintak konponduta / ohean biluzik agertuko banintzaio Kalenori».

Ez dago Sulpiziaren berri gehiagorik, harik eta XV. mendearen bukaeran, 1498ko eta 1499ko edizio banatan, «Sulpiziaren satira» delakoa —«alegiatxoa» edo «kexa» ere deitutakoa— argitaratu arte. 70 hexametrotz osatutako poema horretan, Domizianoren garaiko Erromako egoera tamalgarria gaitzesten du egileak; egoera horren zergatiak aztertu eta enperadorearen tiranokeria deitoratzeaz gain, agintari horrek filosofoak —tartean, Kaleno izeneko bat— hiritik egotzi izana salatzen du, eta etorkizun beltza iragartzen dio enperadoreari.

Hori horrela, nahitaez egin beharreko galdera hauxe da: pertsona bera al dira Martzialek, Ausoniok edota Sidonio Apolarinrek aipatutako Sulpizia eta «Sulpiziaren satira» deiturikoaren egilea? Bada, ez dago jakiterik, baina, era berean, ez dago arrazoirik baieztatzeko Martzialek aipatutako Sulpizia ez dela «satira» delakoaren egilea. Hala, hona hemen «Sulpiziaren satira» deitutakoa, euskaraz⁷:

"Musa, quibus numeris heroas et arma frequentas,
fabellam permitte mihi detexere pacis:
nam tibi secessi, tecum penetrare retractans
consilium: quare nec carmina curo Phalaeci
nec trimetro<n> [iambo], nec, qui <semper> pede
fractus, eodem
fortiter irasci didicit duce Clazomenio,
cetera quin etiam quondam quae mollia lusi
primaque Romanas docui contendere Graiis
et salibus variare modos, constanter omitto,
teque quibus princeps et facundissima calles
aggredior: precibus descende clientis et audi.
'dic mihi, Calliope: quidnam Pater ille Deorum
cogitat? An terras in patria saecula mutat,
quasque dedit quondam mortalibus eripit artes,
nosque iubet tacitos et iam rationis egenos
non aliter primo quam cum surreximus aevo,

«Ene Musa, armak eta heroiak ohoratzen dituzun bertsoekin
utz iezadazu bakearen alegiatxo bat josten,
zuzetaz bakartu naiz-eta, ezkutuko asmo bat zurekin
buruan jirabiran: horregatik, ez naiz ez Falezioren
bertsoetan jarduten,
5 ez trimetroan, ez, beti azken oinean hautsita egonda, 5
klazomenetarraren gidaritzapean gogor haserretzen
irakasten duen hartan;
areago, garai batean jolas gisa idatzi nituen bertso gozoak,
erromatarrei lehenbizikoz irakatsiz greziarrekin nor baino
10 nor aritzen
eta neurtitzak gatzekin ñabartzen, erabat uzten ditut alde
batera,
eta zuk hoberen eta ederren sortzen dituzun bertsoekin 10
zuzentzen natzaizu: jaitsi zaitez zure zainpekoaren
15 eskarietara, eta entzun nazazu.
19 "Esan, Kalliope: zertan ari da pentsatzen jainkoen

7. Butricaren (2006: 100-101) edizio kritikoari jarraituz ematen dugu latinezko testua. Edizio horrek, 1498ko eta 1499ko edizioak ez ezik, VII./VIII. mendeko Bobbioko eskuizkribu batetik 1493an egindako transkripzio bat ere hartzen du aintzat, bai eta 1507ko Ausonioren edizio bat ere.

glandibus et purae rursus procumbere lymphae?	20	aita? Aberriaren mendetan lurraldeak aldatzen ari al da,	
an reliquas terras conservat amicus et urbes,	21	eta hilkorrei behinola emandako arteak kentzen,	
sed genus Ausonium Romulique extirpat alumnos?	22	eta agintzen ari al zaigu, hitzik eta dagoeneko arrazoirik	
quid reputemus enim? Duo sunt quibus extulit		gabe,	15
ingens	16	lehenbiziko garaian altxatu ginen bezalatsu,	19
Roma caput, virtus belli et sapientia pacis,	17	berriro ere ezkurretara eta ur garbitara makurtzeko?	20
stabit et his (neque enim poterat constare sine		Edo lagun gisa zaintzen ari al da gainerako lurra eta hiriak,	21
ipsis),	32	baina Ausonioren leinua eta Romuloren ondorengoak	
aut frustra Veneri mendaxque Diespiter olim	33	ezereztzen?	22
"imperium sine fine dedi" dixisse probatur.	34	Zer pentsatuko dugu bada? Bi arrazoi hauengatik altxatu	
sed virtus, agitata domi [et] Latialibus armis,	18	zuen	16
in freta Sicaniae et Carthaginis exilit arces,	23	Erroma handiak burua: gerrarako adorea-gatik eta bakerako	
ceteraque imperia et totum simul abstulit orbem.	24	jakintzagatik;	17
deinde, velut stadio victor qui solus Achaeo	25	eta horiek izango ditu oinarri (ezin iraun baitzatekeen zutik	
languet et immota secum virtute fatiscit,		haiek gabe),	32
sic itidem Romana manus, contendere postquam		edo, bestela, egia litzateke Jupiter gezurtiak alferrik esan	
destitit et pacem lentis frenavit habenis.		ziola	33
ipsa domi leges et Graia inventa retractans		Venusi hau: 'Amailerarik gabeko inperioa eman dizut'.	34
omnia bellorum terra quaesita marique	30	Baina adorea, aberrian Lazioko armek astindurik,	18
praemia consilio et molli ratione regebat:		Siziliako itsasoetara eta Kartagoko arroketa jauzi egin	
nunc igitur qui rex Romanos imperat inter,	35	zuen,	23
non trabe sed tergo prolapsus et ingluvie albus,		eta gainerako inperioak eta lurbira osoa suntsitu zituen aldi	
et studia et sapiens hominum nomenque genusque		berean.	24
omnia abire foras atque Urbe excedere iussit.		Ondoren, estadio akeoko irabazleari legez, zeina bakarrik	
quod facinus! Graios hominumque relinquimus urbes		geratutakoan	25
ut Romana foret manus his instructa magistris?	40	itzaltzen eta akitzen den bere indarra ez trebatzeagatik,	
nunc Capitolino veluti <et> turbante Camillo		halaxe gertatu zitzaion armada erromatarren borrokatzeari	
censibus et trutina Galli fugere relicta,		utzi	
sic nostri palare senes adiguntur et ipsi		zitonean eta brida luzeekin bakea atxiki zuenean;	
ut ferale suos onus exportare libellos.		legeak eta aurkikuntza greziarrak bakean hausnartzuz,	
ergo Numantinus Libycusque erravit in isto	45	gerretan, lurrean nahiz itsasoan, eskuratutako ondasunak	30
Scipio, qui Rhodio crevit formante magistro,		asmo eta gogo leunez eraentzen zituen.	
ceteraque illa manus bello facunda secundo!		Halatan, orain Erroman agintzen duen erregeak,	35
quos inter prisca "sententia dia Catonis"		zeina sexuan bizkarrera emanago baitago sabaira baino,	
scire deos magni fecisset utrumne secundis		eta irentsi nahiagatik hits,	
an magis adversis staret Romana propago.	50	agindu du bai ikasketak bai haiei eskainitako gizon	
scilicet adversis: nam, cum defendier armis		jakintsuen	
suadet amor patriae et caritura penatibus uxor,		izena eta leinua, guztiak, kanpora joan eta Hiritik irten	
convenit ut vespis quarum domus arce movente,		daitezen.	
turba tegens strictis per lutea corpora telis:		Hau bidegabekeria! Greziarrak eta gizabanakoen hiriak	
ast ubi apes secura redit, oblita suorum,	55	abandonatu al genituen,	
rex plebesque una somno moriuntur obeso.		irakasle horiek hezi zezaten erromatar-aldra?	40
Romulidarum igitur longa et gravis exitium pax.'		Orain, Kapitolioko Camilok izutu zituenean	
hoc fabella modo pausam facit. Optima, posthac,		galiarrek ihes egin zuten bezalaxe, ondasunak eta balantza	
Musa, velim moneas, sine qua mihi nulla voluptas,		atzean utzita,	
litora uti quondam Lydus Tyrrhena petivit,	60	horrela behartzen dituzte gure zaharrak hanka egitera, eta	
mene itidem migrare velis vel denique quidvis		eurek	
ut dea quaere aliud tantum Romana Caleno		beren liburuxkak hileta-fardo gisa eramatera.	
moenia iucundos pariterque averte Sabinos."		Hortaz, oker zegoen Eszipion Numantziarra	45
haec ego. tum paucis dea me dignatur et inquit:		eta Libikoa, Rodasko maisuaren irakaskuntzekin hazitakoa,	
"pone metus caecos, cultrix mea summa. tyranno	65	bai eta Bigarren Guda Punikoko gainerako tropa ele-eder	
ecce instant odia, et nostro periturus honori est:		hura ere!	
nam laureta Numae fontisque habitamus eosdem		Horien artean 'Katon Zaharraren esaera jainkotiarra'	
et comite Egeria ridemus inania coepta.		funtsezkotzat jo zuen jainkoek jakitea ea aldeko	
vive, vale. manet hunc pulchrum "tua fama dolorem":		ala aurkako egoeretan iraungo zuen zutago erromatar	
Musarum spondet chorus et Romanus Apollo."	70	leinuak.	50

Ezbairik gabe, aurkakoetan; izan ere, armekin defendatzera
bultzatzen duenean aberriarekiko maitasunak eta etxeko
penaterik gabeko emazteak,
elkartu egiten da erromatar leinua nola erlataldea, gorputz
beilegiek estututako dardoekin babestuz muino
higikorrean bizi diren liztorren kontra;
baina erlea seguru itzultzen denean, bere abaraskez
ahantzita, 55
erregea eta plebea batera hiltzen dira, amets jorian.
Bake iraunkor eta astuna da, beraz, Romuloren
ondorengo hondamena.”
Horrela amaitzen da alegiatxoa. Gero, ene Musa
hobeezina, zeina gabe bizitzeak ez baitakarkit inolako
atseginik niri, nahiko nuke
gaztiga diezadazun ea, behinola lidiarra itsasbazter
tirreniarretara zuzendu zen bezala, 60
nahi duzun nik ere hemendik alde egitea; edo, laburbilduz,
eska ezazu, jainkosa gisa,
nahi duzun beste edozer: bakarrik eskatzen dizut
Kalenorentzat izan daitezela
Erromako harresiak eta, orobat, alden itzazu sabino
xarmangarriak harengandik.»
Hitz horiek esan nituen nik. Orduan, hitz gutxi hauek niri
oparituz, honela hasi zen jainkosa:
«Baztertu zure izuitsuak, ene jauresle gorena. Tiranoa 65
mehatxatzen dute gorroto horiek, eta hiltzear dago gure
ohorez.
Numaren ereinotz-basoetan eta iturri berberetan bizi
baikara,
eta, Egeria lagun, haren alferrikako eginahalei barre egiten
diegu.
Bizi, izan osasuna. “Zure ospeak, oinazea” esaera ederra
dauka zain:
Musen koruak eta Apolo erromatarrek agintzen dizute». 70

2.5. Klaudia Severa

Bizi: K.o. I-II (*fl.* 95-120).

Aelius Brocchus militarren emaztea zen Klaudia Severa, eta, senarrarekin batera, Erromatar Inperioaren Britaniako muga bizi zen. Hala, Vindolandako gotorlekuan aurkitu diren taulatxoetan gordetako testuen artean —guztira, 2500 inguru—, Klaudia Severak idatzitako hiru gutun daude (II, 291; II, 292, eta II, 293).

Lagun min duen Sulpizia Lepidina —Flavio Zerial izeneko prefektuaren emaztea— da lehenengo bi gutunen hartzailea —baliteke hirugarrenarena ere bera izatea—, eta Klaudia Severa samurtasun handiz zuzentzen zaio Sulpiziar bertan. Hiru gutunetatik, lehenengoa da hoberen gorde dena: lagunari bidalitako urtebetetze-gonbidapena da, bi eskuk idatzitakoa —litekeena da lehena, zainduagoa, eskriba batena izatea eta bigarrena, berriz, Klaudia Severarena berarena—. Hona hemen testua⁸:

8. *Vindolanda Tablets Onlinetik* <<http://vindolanda.csad.ox.ac.uk/>> (Kontsulta: 2021-12-12) hartu dugu latinezko testua —bilatzailean taulatxoaren izena jarrita, testuaren transkripzioa, ingelesezko itzulpena, irudia eta bibliografia dago eskuragarri, besteak beste—. Webgune horretako informazio-iturriak Bowman-Thomas (1983) eta Bowman-Thomas (1994) dira.

1 Cl(audia) · Seuera Lepidinae [suae
 2 [sa][u]tem
 3 iii Idus septembr[is] soror ad diem
 4 sollemnem natalem meum rogo
 5 libenter facias ut uenias
 6 ad nos iucundiores mihi
 7 [diem] interuentu tuo factura si
 8 [...] [...]s
 9 Cerial[em] t]uum saluta Aelius meus .[
 10 et filiolus salutant
 11 (2. eskua) sperabo te soror
 12 uale soror anima
 13 mea ita ualeam
 14 karissima eta haue
 15 (Atzean, 1. eskua) Sulpiciae Lepidiae
 16 Cerialis
 17 a S[e]uera

Klaudia Severak bere Lepidinari agur.
 Iraileko idusen aurreko hirugarrenean, nire urtebetetze
 egunean, bihotzez eskatzen dizut, ene lagun mina,
 etor zaitezela gurera, zure etorrerarekin egun hori
 atseginagoa egin diezadazun.
 Agurtu ezazu zure Zerial; nire Eliok eta semetxoak
 agurtzen zaituztete.
 (2. eskua) Zure zain egongo naiz, ene lagun mina. Ondo
 izan, ene lagun mina, ene adiskide mamia; hala izan
 nadila ni, ene lagun kutuna, eta zaindu.
 (Atzean, 1. eskua) Sulpizia Lepidina Zerialen emazteari,
 Severak.

2.6. Akonia Fabia Paulina

Bizi: K.o. IV. mendea (*fl.* 384).

Akon Katulino Filomazio prefektu eta kontsularen alaba zen Akonia Fabia Paulina. Vetio Agorio Pretextatorekin (†384) ezkondu zen —besteak beste, prefektu eta kontsul ere izan zenarekin—, eta, senarraren gidaritzapean, erromatar erlijioak ekialdeko herrietatik bereganatutako hainbat kulturaren jarraitzaile izan zen, zenbait kargu erlijioso betetzeraino.

Senarra hildakoan, berrogeita bat senario janbiko eskaini zizkion Paulinak hari; senar-emaztearen hilobiko orotarrian gorde dira bertso horiek. Zendutako senarrari gorazarre egiteaz gain —*laudatio funebris* orotan ohikoa zen legez—, bere leinua eta berak bizitzan zehar lortutakoa goraiatzen du Paulinak; aipatzekoa da azken hori ez dela emazte eredugarri batengandik espero zitekeena, nahiz eta testuan hala aurkezten duen Paulinak bere burua. Senarrari ez ezik, kristautasunaren eraginpean desagertuko den mundu paganoari ere esaten zaio agur bertsootan⁹.

9. Lópezen (2020: 166-168) lanetik hartu dugu latinezko testua. Latindar inskripzioen erreferentziazko bildumetan ere aurkituko dugu Paulinak idatzitako gorazarrea; besteak beste, *Corpus Inscriptionum Latinarum* delakoan (CIL VI, 1779) —<<https://cil.bbaw.de/ace#/search>> webgunean (Kontsulta: 2021-12-12), inskripzioaren zenbakia adierazita, argazki bat dago eskuragarri (*d* aldean dago Paulinaren testua)— edota Buechelerran (1895: 62-63) *Carmina Latina Epigraphica* lanean (CLE 111) —helbide honetan eskuragarri: <<http://www.mqdgq.it/textsce/CElcel0111>> (Kontsulta: 2021-12-12)—.

Sple]ndor parentum nil mihi maius dedit
quam] quod marito digna iam tum uisa sum,
se]d lumen omne uel decus nomen uiri,
Agori, superbo qui creatus germine
patriam, senatum coniugemq(ue) inluminas
probitate mentis, moribus, studiis simul,
uirtutis apicem quis supremum nactus es.
Tu namque quidquid lingua utraq(ue) est proditum
cura soforum, porta quis caeli patet,
uel quae periti condidere carmina,
uel quae solutis uocibus sunt edita,
meliora reddis quam legendo sumpseras.
Sed ista parua: tu pius m[y]stes sacris
teletis reperta mentis arcano premis,
diumque numen multiplex doctus colis,
sociam benigneque coniugem nectens sacris,
hominum deumque consciam ac fidam tibi.
Quid nunc honores aut potestates loquar
hominumque uotis adpetita gaudia,
quae tu caduca ac parua semper autumans
dium sacerdos infulis celsus clues?
Tu me, marite, disciplinarum bono
puram ac pudicam sorte mortis eximens,
in templa ducis ac famulam diuis dicas;
te teste cunctis imbuor mysteriis;
tu Dindymenes Atteosqu(e) antistitem
teletis honoras taureis consors pius;
Hecates ministram trina secreta edoces
Cererisque Graiae tu sacris dignam paras.
Te propter omnis me beatam, me piam
celebrant, quod ipse me bonam disseminas
totum per orbem: ignota noscor omnibus.
Nam te marito cur placere non queam?
Exemplum de me Romulae matres petunt
subolemq(ue) pulchram, si tuae similis, putant.
Optant probantque nunc uiri, nunc feminae,
quae tu magister indidisti insignia.
His nunc ademptis maesta coniunx maceror,
felix, maritum si superstitem mihi
diui dedissent, sed tamen felix, tua
quia sum fuique postque mortem mox ero.

Gurasoen distirak ez zidan ezer handiagorik eman
garai hartan zu senartzat hartzeko duin iruditzea baino,
baina ene loria eta ohore guztia senarraren izenari,
Agoriori,
5 zor dizkiot; zuk, hazi bikainetik sortutakoak,
aberria, senatua eta emaztea argitzen dituzu 5
zure pentsamenduaren zintzotasunarekin, izaerarekin
eta ikasketekin,
eta horiekin erdietsi duzu bertutearen gailur gorena.
10 Zuk, izan ere, zeruko atea zabalik duten jakintsuen
ardurak
bi hizkuntzetako bakoitzean sortutako lan oro
—bai adituek idatzitako bertsoak, 10
bai hitz lauz zabaldutakoak—
15 irakurtzean aurkitu zenituen baino hobe bihurtzen dituzu.
Baina hutsalak dira kontu horiek: zuk, hasiberri zintzo
gisa, gogoaren
sekretuan gordetzen duzu misterio sakratuetan
aurkitutakoa,
20 eta, jakitun, jainkoen nahimen aniztuna gurtzen duzu, 15
kide gisa eta ontasunez erritueta emaztea elkartuta,
gizakien eta jainkoen lagun eta zuri leial.
Zertarako hitz egingo dut orain zure karguez eta
botoreez,
25 eta gizonen eskarietan eskatutako atseginez?
Horiek, iragankortzat eta txikitat hartzen dituzu zuk beti,
20
eta, xingolekin, jainkoen apaiz goitartzat zauzkate.
Zuk, senarra, zure irakaspenen ongiarekin ni,
aratz eta ahalketi, heriotzaren patutik askatuz,
30 tenpluetara eramaten nauzu, eta jainkoei eskaintzen
zerbitzari;
zu lekuko, misterio guztietan hasten naiz; 25
zuk Dindimeneren eta Atisen andre-apaiz gisa
35 zezen-sakrifizioarekin ohoratzen nauzu, senar zintzoa;
Hekateren zerbitzari gisa, sekretu hirukoitzean trebatzen
nauzu
eta Zeres greziarraren errituen duin egiten.
Zugatik, nire zorientasuna eta zintzotasuna 30
laudatzen dute denek, zu zeu ari zarelako nire ontasuna
zabaltzen
mundu osoan: ezezaguna izan arren, denek ezagutzen
naute.
Baina, zu senar edukita, nola ez eman atsegin?
Romuloren hiriko amek eredutzat naukate,
eta beren ondorengoak ederrak direla uste dute zureen
antza badute. 35
Bai gizonak, bai emakumeak, desiratzen eta onartzen
dituzte
zuk, ene maisuak, eman zenizkidan ohoreak.
Hori guztia galduta, penatzen naiz emazte abaildu legez;
zorientasua izango nintzateke, ni baino luzeago biziko
zen senarra
eman izan balidate jainkoek; baina zorientasua naiz, hala
ere, zurea 40
naizelako eta izan nintzelako eta heriotzaren oste-
ostean izango naizelako.

3. Bibliografía

- Albrecht, Michael von (1997-1999): *Historia de la literatura romana* (I-II), Herder, Bartzelona (Jatorrizko izenburua: *Geschichte der römischen Literatur*, K. G. Saur, Munich/New Providence/Londres/Paris, 1994²).
- Bardon, Henry (1952-1956): *La littérature latine inconnue* (I-II), Klincksieck, Paris.
- Bieler, Ludwig (1992): *Historia de la literatura romana*, Gredos, Madril (7. berrinp. Jatorrizko izenburua: *Geschichte der römischen Literatur*, De Gruyter, Berlin, 1965²).
- Bilbao Telletxea, Gidor (2002): *Latin-literaturarako sarbidea*, UEU, Bilbo.
- Bloom, Harold (2014): *El canon occidental*, Anagrama, Madril (Jatorrizko izenburua: *The Western Canon. The Books and School of the Ages*, Harcourt Brace, New York, 1994).
- Braund, Susanna Morton (2002): *Latin Literature*, Routledge, Londres/New York.
- Bowman, Alan K. eta Thomas, J. David (1983): *Vindolanda: The Latin Writing-tablets*, Society for the Promotion of Roman Studies, Londres.
- , (1994): *The Vindolanda Writing Tablets*, British Museum Press, Londres.
- Buecheler, Franz (1895): *Carmina latina epigraphica* (I) (*Anthologia latina siue poesis Latinae supplementum. Carmina epigraphica* [I]), Teubner, Leipzig.
- Butrica, James L. P. (2006): «The *fabella* of Sulpicia (*Epigrammata Bobiensia* 37)», *Phoenix*, 60/1-2, 70-121.
- Cantarella, Eva (1997): *Pasado próximo. Mujeres romanas de Tácita a Sulpicia*, Cátedra, Madril (Jatorrizko izenburua: *Passato prossimo. Donne romane da Tacita a Sulpicia*, Feltrinelli, Erroma, 1996).
- Casamayor Mancisidor, Sara (2015): «Tacita Muta y el silencio femenino como arma del patriarcado romano», *Panta rei*, 9, 27-41 [DOI: <https://doi.org/10.6018/pantarei/2015/2>].
- Codoñer, Carmen (argtz.) (1997): *Historia de la literatura latina*, Cátedra, Madril.
- Frazer, James George (argtz.) (1931): *Ovid's Fasti*, Heinemann/Harvard, Londres/Massachusetts.
- Euskal Autonomia Erkidegoa, 236/2015 Dekretua, abenduaren 22koa, Oinarrizko Hezkuntzaren curriculumaz zehaztu eta Euskal Autonomia Erkidegoan ezartzen duena (EHAA, 2016-01-15), <<https://www.euskadi.eus/y22-bopv/es/bopv2/datos/2016/01/1600141e.pdf>> (Kontsulta: 2021-12-12).
- Euskal Autonomia Erkidegoa, 127/2016 Dekretua irailaren 6koa, Batxilergoko curriculumaz zehaztu eta Euskal Autonomia Erkidegoan ezartzekoa (EHAA, 2016-09-23), <<https://www.euskadi.eus/y22-bopv/es/bopv2/datos/2016/09/1604054e.pdf>> (Kontsulta: 2021-12-12).
- Höbenreich, Evelyn (2005): «Andróginas y monstruos. Mujeres que hablan en la Antigua Roma», *Veleia*, 22, 173-182.
- López, Aurora (1980): «Escritoras latinas: las prosistas», in *Estudios de Filología latina en honor de la profesora Carmen Villanueva Rico*, Universidad de Granada, Granada, 61-67.
- , (1992): «Hortensia, primera oradora romana», *Florentia iliberritana*, 3, 317-332.
- , (2020): *No sólo hilaron lana. Escritoras romanas en prosa y verso*, Pórtico, Zaragoza (1. edizioa: Ediciones Clásicas, Madril, 1994).
- López-Navajas, Ana (2014): «Análisis de la ausencia de las mujeres en los manuales de la ESO: una genealogía de conocimiento ocultada», *Revista de educación*, 363, 282-308 [DOI: 10.4438/1988-592X-RE-2012-363-188].
- Luque, Aurora (2020): *Grecorromanas. Lírica superviviente en la Antigüedad Clásica*, Planeta, Bartzelona.

- Martín Díaz, Marta (2021): «“No solo hilaron lana”. Una aproximación a las desconocidas escritoras romanas», *Revista internacional de Culturas y Literaturas*, 24, 79-95 [DOI: <https://doi.org/10.12795/RICL2021.i24.05>].
- Postgate, Johannes Percival (argtz.) (1962): *Tibulli aliorumque carminum libri tres*, Oxford Clarendon Press, Oxford.
- Ruiz Arzalluz, Iñigo (1987a): «El metro en las traducciones de los clásicos latinos al euskera: I. metros dactílicos y yambo-trocaicos», *ASJU*, 21/1, 41-80.
- , (1987b): «El metro en las traducciones de los clásicos latinos al euskera: II. los metros eolios», *ASJU*, 21/2, 389-408.
- , (1988a): «Materiales para una historia de la traducción de los clásicos latinos al euskera», *Cuadernos de filología clásica*, 21, 269-282.
- , (1988b): «Catálogo de las traducciones vascas de obras latinas de la Antigüedad», *ASJU*, 22, 541-546.
- , (2010): «Traducciones vascas de los clásicos griegos y latinos (1802-1936)», in Francisco García Jurado, Ramiro González Delgado, Marta González González (argtz.), *La historia de la literatura grecolatina durante la edad de plata de la cultura española (1868-1936)*, Universidad de Málaga, Málaga, 487-508.
- San Juan Manso, Enara (2021): «Mujeres en los libros de texto de Latín de 4º de ESO: análisis de datos y propuesta de inclusión», *Revista de Estudios Latinos*, 21, 137-155.
- , (2022): «Escritoras romanas para la educación literaria en Latín II», *Didáctica. Lengua y literatura*, 34, 83-94.
- Sánchez García, Remedios (2019): «Canon escolar poético y pedagogía literaria en bachillerato. Las escritoras invisibles en los manuales de literatura literaria», *Pedagogía social: revista interuniversitaria* 33, 43-52 [DOI: 10.7179/PSRI_2019.33.03].
- Sánchez Martínez, Sonia (2019): «Olvidadas antes de ser conocidas. La ausencia de mujeres escritoras en los libros de texto en la enseñanza obligatoria», *Prisma social*, 25, 203-224.
- Vaíllo Rodríguez, María (2013): *Recomendaciones para introducir la igualdad e innovar en los libros de texto*, Instituto de la Mujer, Madrid.
- Vallejo, Irene (2021): *Infinitua ihi batean*, Pamiela, Arre (Jatorrizko izenburua: *El infinito en un junco. La invención de los libros en el mundo antiguo*, Siruela, Madrid, 2019).
- White, Horace (ed.) (1913): *Appians Roman History* (IV), Harvard/Heinemann, Massachusetts/Londres.
- Winstedt, Eric Otto (ed.) (1904): *Corneli Nepotis Vitae*, Oxford Clarendon Press, Oxford.

